

ĞUGAS İNCİCYAN

**XVIII. Asırda
İSTANBUL**

Tercüme ve Notlar

HRAND D. ANDREASYAN

*Bu eseri,
merhum meslekdaşım, samimi dostum
Ord. Prof. CAVİD BAYSUN'un aziz hatırasına ithaf eylerim.*

H. D. A.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
I. Şehrin adları	13
II. Şehrin mevkii, surları, kitabeler	16
III. Şehrin kapıları ve Liman	24
IV. Şehrin nüfusu, cemaatler	30
V. Şehrin suyu	38
VI. Saray ve diğer meşhur binalar	40
VII. Çarşı ve imalathaneler	48
VIII. Kiliseler	52
IX. Camiler	59
X. Camiye çevrilmiş kiliseler, eski kiliseler	69
XI. Eski eser bakiyeleri	79
XII. Şehrin tarihi	94
XII. Şehrin tarihi boyunca vuku bulan afetler	101
XIII. İstanbul piskoposlukları, Konsiller	108
XV. İstanbul'un mülhakatı ve köyleri	111
XVI. Galata	120
XVII. Beyoğlu	130
XVIII. Boğaziçi'nin Rumeli sahili	133
XIX. Boğaziçi'nin Anadolu sahili	147
Dizin	165

[Not: Dizindeki maddelerin sayfa numaraları eserin 2. baskısına (İstanbul Fetih Cemiyeti - İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1976) göre verilmiştir. Söz konusu baskının sayfa numaraları metinde köşeli parantez [...] içinde **bold** olarak gösterilmiştir. Y.N.]

ÖNSÖZ

Dünyada bütün şehirler ölüme mahkûmdur,
fakat İstanbul, insanlar var oldukça yaşayacaktır.

P. GYLLIUS

Şark ve Garp dünyalarının bağdaştıkları nokta olan İstanbul'un tarihini yazmak, eski ve yeni dünya medeniyetlerinin bir portresini çizmektir dense yanlış olmasa gerek. Tarih boyunca, uygarlık zirvelerine ulaşmış fakat zamanla sönerek ortadan kalkmış nice şehirler bulunmuştur, fakat İstanbul kadar uzun ömürlü, çeşitli medeniyetlerin yatağı olmuş ve dünyanın dikkatini kendi üzerine çekmiş başka bir şehir hemen hemen mevcut değildir.

İki kıtanın kucaklaştığı ve tabiatın türlü nimetleriyle mücehhez bir mevkide bir hayal âlemi gibi zuhur eden İstanbul, Garp medeniyetinin filizlendiği anlardan itibaren, gelişmelerine uygun mevki ve iklim arayan kavimleri cezbetmiş, cihangirlerin arzularını kamçılarmış ve bundan ötürü zaman zaman yıkıcı ve kanlı boğuşmalara sahne olmuş, fakat hayatîyetini asla kaybetmemiş ve devamlı inkişaflarla, bağrına bastığı milletlere kabiliyetlerini belirtmeye fırsat veren bir ana toprak olmuştur. "Ebedî Şehir" unvanına hak kazanmış olan İstanbul, eski tarihinin parlak, fakat aynı zamanda kanlı ve bazen de karanlık devirlerini müteakip beş asırdan beri Türk medeniyetinin ve yeni zamanların en uzun süreli imparatorluğunun payitahtı sıfatı ile Türk uygarlığının merkezi olmuştur. Bugün, Cumhuriyet devrinde de daha geniş koşullar içinde kültür önderliğini muhafaza eden İstanbul'un yarınki tarihi, şüphesiz devirlerin getirdiği yeni ufuklara doğru atılan canlı hamlelerin sayesinde daha parlak gelişmelerin bir manzarasını aksedecektir.

İstanbul tarihine ait muhtelif dillerde yazılmış pek çok eser varsa da bunların içinde hususiyle Osmanlı devrini canlandırmak bakımından yerli müelliflerin eserlerinin ilk plana geldiği muhakkaktır. Yabancı müelliflerin XV. asırdan itibaren İstanbul tarihine, topografyasına, sosyal durumuna ve sanat eserlerine dair yaptıkları incelemeler her ne kadar takdire şayan ilmî araştırmaların mahsulü ise de çoğu daha ziyade şehrin eski devirlerini canlandırmak kaygısı ile yazılmış olduğundan noksan ve gerçekten uzak bakışlarla kaleme alınmış eserlerdir. Bu mahzurları gidermek ve tarihteki boşlukları doldurmak işi şüphesiz, resmî kaynaklar ve zamanında yetişmiş ve aynı muhitte yaşamış güvenilir yazarların bırakmış [oldukları] eserleriyle mümkün olabilir.

Türk âlimlerin münferiden yaptıkları çalışmaların yanında, bu imkânı daha geniş bir surette gerçekleştirmek amacıyla işe başlamış olan Fetih Derneği, kuruluşundan bu yana gösterdiği faaliyet ve yaptığı neşriyat ile bu tarihî şehrin eski devirlerdeki hakiki simasını, gelişme safhalarını ve Byzantion'un, İstanbul olarak cemiyet, idare ve sanat eserleri bakımından yeni bir medeniyetin merkezi hâline geldiğini müspet delilleriyle ilim dünyasına tanıtmak hususunda büyük ümitler uyandırmıştır.

Bu hususta, Osmanlı arşivlerinde mahfuz resmî vesikaların sağladığı malzemeden ve Türkçe eserlerden maada, yerli Ermeni müelliflerin kendi dillerinde kaleme almış oldukları yazma ve matbu eserler, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, yazıldıkları zamanlara ait şahadetleriyle ayrıca ehemmiyetli kaynaklardır. Bu bakımdan Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın, kendi zamanındaki (XVII. asır) İstanbul'u bütün güzelliği ve halkın yaşayışı ile canlandıran eserinden¹ sonra, bu defa da diğer bir Ermeni müellifin XVIII. asırdaki İstanbul'u tasvir eden eserini sunmakla derin bir haz duymaktayım. Müellifimiz Ğugas İncicyan (1758-1833), Venedik Mıkhitaryan Manastırı'nda yetişmiş, bütün hayatını tarih incelemelerine hasretmiş ve bu sahada vücuda getirmiş olduğu eserlerle bilgi dünyasında sayılı

1 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)*, Tercüme ve Notlar: H. D. Andreasyan, Bilge Kültür Sanat Yay., 2025 İstanbul.

bir ad olmuştur. Müellifimizin eserleri içinde, *Eski Ermenistan* adlı kitabı, şark eyaletlerine dair ihtiva ettiği tarihî, iktisadi, idari, siyasi, dinî, içtimai ve etnografik malumatla son zamanlara kadar Garplı müelliflerin başlıca me hazlarından [kaynaklarından] biri olmuştur. Müellifin, S. Akontz ile birlikte yazdığı on bir ciltlik *Dünya Coğrafyası* da bütün kıtaların tabii coğrafyası, tarihi, etnografyası, sosyal ve iktisadi durumları hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerle dikkate şayan bir eserdir. Adı geçen eserin Rumeli ve Anadolu'ya ait olan beşinci, altıncı ve onuncu ciltleri, dolgun ve çeşitli muhteviyatı ile hemen hemen bir Osmanlı tarihi sayılabilir.

Aslen İstanbullu olan İncicyan, şehrimize karşı duyduğu sevgi ve alakayı, bu mevzuda yazdığı iki eserle göstermiştir. Bunlardan birincisi, tercümesini sunduğumuz *İstanbul Tarihi*'dir ki, yukarıda adı geçen *Coğrafya*'nın beşinci cildinin yarısını teşkil eder. İkincisi, *İstanbul Sayfiyeleri* adını taşıyan ve Boğaziçi'nin eşsiz güzelliklerini tarihî malumatlarla tasvir eden manzum bir eserdir.² Müellif, *İstanbul Tarihi*'nde, şehrimizin kendi zamanındaki durumunu, abide, cami, kilise ve diğer mühim müesseselerini, varoşlarını, tarih boyunca vuku bulmuş zelzele ve yangın felaketlerini vs. ayrı fasıllarla, bir âlime has ciddiyet ve itidalle hikâye etmiştir.

İncicyan'ın XVIII. asırdaki İstanbul'un vaziyetini gösteren bu eserinde rastlanan bazı eksikleri ilavelerle tamamlamak üzere, aynı asırda telif edilmiş bir Ermenice yazmadan da istifade ettik. Paris Nubaryan Kütüphanesi'nde bulunan ve *İstanbul Topografyası* adını taşıyan bu eserin müellifi Balatlı Sarkis Sarraf Hovannesyandır (1750-1805).³

2 Bu eserin Boğaziçi'nin mevzii ve tarihî coğrafyasının umumi bir bakışını teşkil eden ilk kısmı, Saint Martin tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir (*Description du Bosphore par le docteur Indjidjian*, Paris, 1813). Boğaziçi köylerini tasvir eden ikinci manzum kısım ise P. Cherubino Aznavur, İtalyancaya çevirmiştir (*Villagiature de Byzantini sui Bosforo Tracio*, Venezia, 1831.)

3 Adı geçen yazmanın bir kopyasını Paris'ten göndermekle eserimizin zenginleşmesine katkıda bulunan değerli filolog M. H. Berbérian'a burada teşekkürlerimi ifade etmekle büyük zevk duyuyorum.

Eremya Çelebi ve İncicyan'ın eserleri birbirini tamamlayıcı mahiyette olduğundan, İstanbul'un XVII. ve XVIII. asırlardaki durumunu ve tarihini tam ve mukayeseli bir şekilde görebilmek için iki kitabı da mütalaa etmek faydalı olacaktır. Birinci esere eklemiş olduğum mufassal notların burada tekrarından sakınarak ancak müracaat yerlerini göstermişimdir.

H. D. ANDREASYAN

I

ŞEHRİN ADLARI

Şehrin adı, halk dilinde Stanbol ise de doğru şekli İstanbul veya İstanbul'dur ki bu isim Rumcada “şehirde” demek olan “is tin polin” tabirinin bozuk bir şekli veya transkripsiyonudur. Çünkü Grekler Konstantinopolis’e bugüne kadar yalnız Polis (şehir) derler. İstanbul adının “İslâmbol” şekli de meydana gelmiştir ki İstanbul fethine muasır olan Ermeni yazarı Abraham, yazdığı manzum eserinde:

“Şehirde” manasını ifade eden
İstampol adını değiştirdi,
İslam çokluğu demek olan
“İslâmbol” denilsin dedi

mealindeki mısralarla bu ismin verilmesini Fatih’e atfetmiştir.⁴ Sultan Mustafa, İslâmbol adını kendi sikkelerinin üzerine bastırmıştır.⁵ Fermanlarda ve bazı gümüş sikkelerin üzerinde ise “Kostantin Şehri”nin transkripsiyonu olarak “Kostantiniye” yazılıdır. Şehre, aynı zamanda, Arapça olarak “Belde-i Tayyibe” de denilmiştir. Bu tabir, “Güzel Şehir” manasını ifade ederse de harflerin hesabı şehrin tam fethi tarihini göstermek için tertip edilmiş olsa gerek.⁶ Şehir, çok defa da “kapı”

4 Ankaralı Abraham’ın *İstanbul Fethine Dair Mersiye* adlı manzum eserinin yayınları: K. Patkanian, *Ermeni Edebiyatı Bakıyeleri* (Ermenice), Moskova, 1884; *Ararat* mecmuası (Ermenice), 1895; Fransızca tercümesi, Ed. Boré, “Élégie sur la prise de Constantinople”, *Nouv. Journ. Asiatique*, 1833, s. 271 vd.

5 Sultan III. Mustafa’nın “Konstantiniye” yerine “İslambol” adı ile İstanbul’da basılmış altın, gümüş ve ufak sikkeleri için bkz. İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*, İstanbul, 1307, s. 213.

6 Belde-i Tayyibe (بلدة طيبة) kelimeleri, ebced hesabı ile 857 adedini, yani fetih tarihini ifade eder.

(devlet kapısı) manasında olan Farsça “Âsitane” olarak da adlandırılmıştır.

[2] Şehrin en eski adları, Grekçe “Vizantion”, Latince de “Bizantium” idi ki bu ad, şehri ilk inşa eden Bizas’a izafeten verilmiştir. Daha evvelki ismi, Plinius’a nazaran “Licus” idi ki bu ad, Theodosius zamanında tanzim edildiği zannedilen Roma eyaletlerinin Latin kayıtlarının Trakya’ya ait kısmında şu suretle zikredilmiştir: “Ufak bir eyalet olan Europa’da, daha evvel Licus⁷ ve Bizantium adını taşıyan Konstantinopolis vardır.” Şehrin bu eski adı, Cedrenos’un İstanbul yakınında gösterdiği ve Ermeni müellifi Lazar’ın da “Lekob” olarak zikrettiği⁸ ırmaktan dolayı verilmiş olsa gerek.

Şehre, III. asrın başlarında, İmparator Antonius Caracalla’ya izafeten “Antoninia” denilmiştir. IV. asrın başındaysa Büyük Konstantianus tarafından imar ve tevsî edildikten sonra, bildiğimiz “Konstantinopolis” adı verilmiştir. Şehrin bu adla ilk resmî kayıtlara İmparator II. Theodosius’un Kanunlar Mecmuası’nda rastlanır. Socrates’e nazaran, İmparator Konstantin, şehrin İkinci Roma olarak adlandırılmasını hususi bir kanunla tespit etmiştir. Bu kanun, aynı imparatorun atlı heykelinin yakınında bulunan Strategion’daki⁹ mermer sütuna hakkedilmişti [kazınmıştı], fakat buna rağmen Yeni Roma adı geçerli olmuştur.¹⁰ Philostorgius ve Nikephoros’a nazaran, şehir Konstantin tarafından Latince “Alma Roma”, diğer bazı müelliflere göre de “Antusa”¹¹ [olarak] dahi tesmiye edilmiştir [isimlendirilmiştir].

7 Plinius’un eserini icmal etmiş [özetlemiş] olan Solinus, Byzantion’un kurulu bulunduğu burnun adını Licus olarak göstermiştir (İncicyan).

8 V. asra ait Ermeni yazarı Farblı Lazar, “Büyük Konstantin’in Gotlara karşı yürüdüğü vakit, Lekob Nehri’nin kenarında karargâh kurduğunu” yazar (*Tarih* [Ermenice], Venedik, 1793, s. 12.)

9 Strategion, bugünkü Bâbiâli ve çevresinin Bizans dönemindeki adı. (y.n.)

10 İstanbul, Theophanes’te, İkinci Konsil kayıtlarında, Nazianze’lı Gregorios’ta, Paulus Silentiarius’ta ve Ermeni müverrihi Khoren’li Moses’te bu adla zikredilmiştir.

11 Mamur, abadan anlamında olan Anthusa, şehrin talihini temsil eden heykelin ve aynı zamanda İstanbul’un putperestlik devrindeki bir adı idi. Anthusa, Roma’ya verilmiş olan Flora adının bir nevi tercümesi idi (R. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris, 1950, s. 31.)

ESKİ ESER VE BAKİYELERİ

ATMEYDANI: Vaktiyle at (araba) koşuları yapılan bu meydanın eski adı İpodromos idi, bazen de Kirki diye anılırdı. Meydanın inşasına İmparator Severus başlamış, Büyük Konstantinus da basamakların bir kısmını ve revaklarını Roma'dan getirttiği sütun, heykel ve diğer anıtlarla süsleterek tamamlamıştır. Atmeydanı, ilk defa İmparator Arcadius'un on ikinci senesinde, sonra İmparator Zenon'un öldüğü senede, daha sonra da İmparator Anastas'ın altıncı ve on altıncı senelerinde olmak üzere, muhtelif zamanlarda kısmen yanmış ve tekrar yapılmıştır. Atmeydanı'nın fetihten az evvelki vaziyetini gösteren ve Banbini ile Banduri tarafından neşredilen bir resimde burası, içinde büyük dikilitaşlar ve sütunlarla, kemerli ve sütunlu yarım daire şeklinde bir meydandır. Buradaki taşlar sonra kısmen kaldırılmış ve Süleymaniye dârüşşifasının inşasında kullanılmıştır. Sütunların bir kısmı da levha hâlinde kesilerek hamamların zemininin döşenmesinde harcanmıştır.

İki yüz elli adım uzunluğunda ve yüz elli adım genişliğinde olan meydan, bugün hemen hemen tamamen tezyinatsız bir hâldedir.¹¹⁶ Ortasında [64] 60 ayak yüksekliğinde yekpare taştan

¹¹⁶ Bizans devrinde İstanbul'un en büyük ve en muhteşem meydanı olan Hipodrom'un açılışı, 11 Mayıs 330'da şehrin küşat merasimi sırasında yapılmıştır. Hipodrom, imparatorların ve halkın bir eğlence mahalli oluktan başka, jokeylerin giydikleri kasket renklerinden dolayı Mavi ve Yeşil adlarıyla malum fırkaların siyasi faaliyetlerinin de sahası olmuştur. Meydan, adından da anlaşılacağı veçhile araba yarışları için yapılmıştı. Fakat ilk devirlerde orada vahşi hayvanların dahi teşhir edildiği, mukallitlik sahneleri tertiplendiği ve bazen de muhtelif ırklara mensup insanların kendi kıyafetleriyle halka gösterildiği, Bizans müelliflerinin kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Mısır dikilitaşı bulunur ki üzerinde Mısırlıların esrarengiz yazı ve işaretleri vardır. Bazıları bu taşın Kleopatra'nın Mısır'da dik-tirdiğı üç dikilitaştan biri olduğunu söyler. Taş, kaidesi üzerinde dört adet bakır ayağa istinat ettirilmiştir. Birçok mermer blokla yapılmış ve 7 ayak yüksekliğinde olan kaidenin üzerinde Büyük

Hipodromun bugünkü toprak seviyesinden bir buçuk metre derin olan zeminde iki alan (piste) vardı ve bunlar Spina denilen alçak bir setle birbirinden ayrılmış bulunuyordu. Spina'nın bugün mevcut olan Dikilitaş, Burma Sütun ve Örne Sütun da dâhil olmak üzere birçok abideyle çevrilmiş bulunduğı zannedilmektedir. Meydanın kuzeybatı ucunda, yarış arabalarının ve vahşi hayvanların alana çıkış yerleri olan araba mahalli bulunuyordu. Güneybatı istikametine doğru uzanan alanın nihayeti yarım daire şeklinde olup toprak bu tarafta batık olduğundan metin duvarlar üzerine oturtulmuştu. Alanın etrafı kâmil basamaklarla çevriliydi ki, Robert de Clari (XIII. asır) bunları 30-40 sıra olarak göstermiştir. Araba mahallinin biraz ötesinde, alanın sol tarafında imparatora mahsus tribün (katizma) bulunuyordu. Basamakların üzerinde heykel ve diğer sanat eserleriyle süslenmiş gezi yerleri vardı. Bu sanat eserleri içinde, Doc Dandolo tarafından Venedik'e götürülerek San Marko Kilisesi'nin cephesine yerleştirilmiş ve hâlen orada görülmekte olan dört adet bronz at da vardı. Meydanın güneybatısında, yarım daire şeklindeki *Sphendone* denilen ve kemerlerle birbirine bağlı otuz yedi sütunlu bir galeri vardı. P. Gyllius, 50 ayak uzunluğunda olan bu mermer sütunlardan on yedi tanesinin 1540 senesinde mevcut olduğunu, fakat Kanunî Sultan Süleyman'ın imaretinin inşasında kullanılmak üzere kaldırıldığını söyler. Hipodroma açılan birçok kapılardan bilinenlerden biri imparator tribününün tek kanatlı kapısı; diğer biri, saraya giden helezonvari merdivenin yanındaki; bir tanesi de Nike İsyanı esnasında oraya birçok ölü yığıldığı için *Nekra* (ölüm) adını taşıyan ve batı tarafında bulunması muhtemel olan kapı; en büyüğü de doğu tarafına açılan bronz kapıydı. Hipodrom, müellifimiz İncicvan'ın da söylediğı gibi, tarih boyunca yangınlardan dolayı kısmen harap olmuş ve yeniden yapılmıştır. En tahripkâr yangınlar 406, 491, 497, 507 senelerinde vuku bulmuştur.

Fatih'in zamanında eski ihtişamından esasen pek çok şey kaybetmiş bulunan Hipodrom, Osmanlı devrinde yüzüstü bırakılmış, abidelerin birçoğı malzeme olarak muhtelif inşaatta kullanılmış, meydan gitgide gayrimütenasip binalarla dolmuş ve zemin, yığılan toprakla örtülmüştür. Gyllius, 1540'ta meydanda kalmış bazı sütunların kaldırıldığını görmüştür. Du Fresne Canage'a göre, 1573'te meydan, hemen hemen bütün tezyinatından mahrum bir durumda ve evlerle dolmuş bulunuyordu. Wilhelm Dili-ch, meydanın kuzey kısmındaki üç basamağın XVI. asırda henüz mevcut bulunduğunu, diğerlerininse İbrahim Paşa Sarayı'nın inşası esnasında yıktırıldığını söyler. Meydan nihayet XX. asrın başlarında, oradaki ev ve bacakaların kaldırılmasıyla açılmış ve park hâline getirilmiştir (bkz. R. Janin, *a.g.e.*, s. 177-183).